

Логвінова М.В. Особливості процедури позбавлення батьківських прав // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали VI Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (22 квітня 2005 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – С. 202–207.

Особливості процедури позбавлення батьківських прав

Логвінова М.В.

Позбавлення батьківських прав відбувається в судовому порядку. При цьому, незважаючи на врегулювання процедури позбавлення батьківських прав нормами Цивільно-процесуального кодексу України (далі – ЦПК)[1], деякі “процесуальні” норми щодо судової процедури позбавлення батьківських прав закріплені в статтях Сімейного кодексу України (далі – СК) [2]. Таким чином, цивільне процесуальне законодавство встановлює загальні, а сімейне законодавство – спеціальні правила судового провадження щодо таких справ як позбавлення батьківських прав.

Згідно з ст.165 СК право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають:

- 1) один з батьків, який сумлінно виконує батьківські права та обов’язки;
 - 2) опікун, піклувальник;
 - 3) особа, в сім’ї якої проживає дитина, так званий фактичний вихователь (особа, яка здійснює утримання та виховання дитини без призначення її опікуном, піклувальником дитини – баба, дід, сестра, брат, мачуха, вітчим).
- Щодо участі фактичного вихователя у справах про позбавлення батьківських прав, то в правовій літературі висловлені різні міркування щодо його процесуального становища. Так, О.Нечаєва, А.Пергамент вважали, що фактичний вихователь у випадку пред’явлення позову щодо передачі дитини на

виховання є позивачем.[3, С.203; 4, С.49] М.Викут наголошував, що фактичний вихователь не має права пред'являти позов про позбавлення батьківських прав.[5, С.10-11]

На наш погляд, суд з огляду на положення ст.ст.257, 262 СК, ст.ст.98, 121 ЦПК не має права відмовити у прийнятті позову про позбавлення батьківських прав від фактичного вихователя дитини. Статтями 257, 262 СК встановлено право баби, діда, сестри, брата, мачухи, вітчима на самозахист внуків, неповнолітніх сестер, братів, пасинка, падчерки. При цьому згідно з ст.19 ЦК [6] самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Тому з огляду на ст.19 ЦК в сімейному законодавстві термін „самозахист” вживається як спосіб захисту баби, діда, сестри, брата, мачухи, вітчима права іншої особи (внуків, неповнолітніх сестер, братів, пасинка, падчерки) від порушення та протиправних посягань батьків (одного з них).

Таким чином, процесуальне становище фактичного вихователя аналогічне положенню другого з батьків, який за вказівкою суду приймає участі у справі. Таке положення фактичного вихователя обумовлено тим, що при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав суд буде розглядати питання про передачу дитини фактичному вихователю;

4) заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому перебуває дитини (будинки дитини, школи-інтернати, дитячі будинку, заклади інтернатного типу для дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку). На пред'явлення позову про позбавлення батьківських прав з огляду на коло їх обов'язків, зокрема захисту прав дитини, мають органи і служби у справах неповнолітніх;

5) орган опіки та піклування;

6) прокурор;

7) сама дитина, яка досягла 14 років. Статті 18, 152 СК закріплюють право дитини противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до

органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. По досягненню дитиною 14-річного віку, за захистом своїх прав та інтересів вона має право звернутися безпосередньо до суду.

Таким чином, СК акцентує увагу на тому, що дитина виступає не тільки в якості об'єкта, але й суб'єкта виховання. Дитина може захистити себе від батьків, які не виконують належним чином своїх батьківських обов'язків або зловживають батьківськими правами.

Отже, позивачем у справах про позбавлення батьківських прав слід вважати дитину (ст.165 СК, ст.4, ч.1 ст.5 ЦПК), а заклади та особи, які звернулися до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав (в тому числі один з батьків, який звернувся до суду з позовною заявою про позбавлення батьківських прав другого з батьків, опікун, піклувальник, фізична особа, в якій проживає дитина) є особами, які порушили цивільну справу в інтересах дитини (ч.2 ст.5 ЦПК).

Батько/мати, відносно якого/якої ставиться питання про позбавлення батьківських прав, є відповідачем по справі.

За загальним правилом, позов про позбавлення батьківських прав пред'являється за місцем проживання відповідача (ч.1 ст.125 ЦПК), а якщо воно невідоме, то за місцем знаходження його майна, або за місцем його тимчасового перебування, або за останнім місцем постійного проживання чи постійного заняття відповідача (ч.7 ст.126 ЦПК). Оскільки визначення місця проживання відповідача інколи ускладнено, вихід із ситуації полягає в одночасному пред'явленні позову про позбавлення батьківських прав і стягнення аліментів. В цьому випадку можна скористатися ч.1 ст.126 ЦПК, яка дозволяє розглядати цей позов за місцем проживання позивача. Якщо знайти відповідача не вдасться, може бути оголошено його розшук із-за ухилення від сплати аліментів. Якщо батько, якого хочуть позбавити батьківських прав, проживає на території СНД діє законодавство держави, на території якого постійно проживає дитина (ч.1 ст.32 Конвенції про правову допомогу та

правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року, ратифікована Законом України від 10 листопада 1994 року). Крім того, в даній ситуації позов буде розглядатися за місцем проживання позивача (ч.1 ст.126 ЦПК).

Проте, на наш погляд, з огляду на інтереси дитини, позов про позбавлення батьківських прав має пред'являтися за місцем проживання дитини або особи, яка в інтересах дитини заявляє вимоги про позбавлення її батьків батьківських прав. Закріплення такого положення в ЦПК буде свідчити про доступність судового захисту у відповідності з нормами ст.6 ЦПК.

Особа, яка пред'являє позов про позбавлення батьківських прав, повинна дотримуватися вимог ст.137 ЦПК щодо форми і змісту позовної заяви.

Після прийняття позову щодо позбавлення батьківських прав, суддя згідно з ст.143 ЦПК проводить підготовку справи до судового розгляду. При підготовці позову до розгляду суддя повинен врахувати своєрідність категорії справ про позбавлення батьківських прав. Так, у матеріалах справи повинні бути: 1) свідоцтво про народження дитини, відносно якої ставиться питання про позбавлення батьківських прав, подане позивачем. При цьому якщо у батьків декілька дітей і вони знаходяться в різних місцях, позивач повинен не тільки їх перерахувати, а й за можливості вказати місце їх перебування; 2) характеристика на особу відповідача; 3) довідки про те, чи притягалися батьки до адміністративної або кримінальної відповідальності, чи не перебувають вони на обліку у психіатра або лікаря-нарколога; 4) дані, які характеризують відношення батьків (одного з них) до дитини. Якщо позов про позбавлення батьківських прав подано неповнолітньою дитиною, яка не володіє повною дієздатністю і відповідно не може зібрати та надати усіх необхідних для розгляду справи документів, суддя сам на підставі п.7 ч.1 ст.143 ЦПК повинен витребувати їх.

Приймаючи справу до розгляду, суд у певних випадках може вжити заходів до забезпечення позову (ст.149 ЦПК). Ці заходи можуть бути прийняті суддею як на прохання осіб, які беруть участь у справі (в тому числі за

ініціативою прокурора, органу опіки та піклування), так і за власною ініціативою. Під забезпеченням позову про позбавлення батьківських прав розуміється тимчасове відібрання дитини у відповідача. Воно здійснюється судом в день, коли приймається позовна заява, без повідомлення відповідача та інших осіб, які беруть участь у справі (ст.151 ЦПК). Потреба в такому відібранні виникає, якщо дитина проживає з батьками, а органи опіки та піклування чомусь не відібрали її до пред'явлення позову про позбавлення батьківських прав.

В ході підготовки справи до судового розгляду суддя, на наш погляд, має з'ясувати процесуальне становище обидвох батьків дитини, щодо якої виник спір про право батьків на збереження чи позбавлення батьківських прав.

Процесуальне становище батька/матері, відносно якого/якої не виникає питання про позбавлення батьківських прав, залежить від його/її ставлення до подальшого виховання дитини. Якщо він/вона бажає виховувати дитину і сам /сама порушить справу в суді, то він/вона виступають у справі позивачами, оскільки заявляє вимоги не тільки про позбавлення другого з батьків батьківських прав, але й про відібрання та передачу дитини на виховання позивачу. В такому процесі обов'язкова участь двох осіб: батько/матір – позивач і батько/матір – відповідач. [7, С.101]

Проте в житті зустрічається і таке відношення до справи одного з батьків, коли не ставиться питання щодо позбавлення його батьківських прав, коли той не бажає виховувати дитину. Постає питання про те, чи треба притягати його до участі у справі? К.Червяков наголошує, що притягнення одного з батьків є обов'язковим, оскільки він не може бути байдужим до інтересів своєї дитини. Такий батько повинен вступити у справу в якості позивача, якщо приєднається до поданого позову про позбавлення другого з батьків батьківських прав. При цьому такий батько не буде виступати відповідачем, оскільки до нього не пред'являється жодних вимог. Отже, другий з батьків повинен притягатися до участі у справі не в якості свідка, а в якості третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог.[7, С.101]

При цьому якщо є підстави для позбавлення другого з батьків батьківських прав, суд виносить ухвалу на адресу органів опіки та піклування з дорученням пред'явити до нього відповідний позов.

Однак у судовій практиці зустрічаються випадки, коли справа про позбавлення батьківських прав розглядається у відсутності батьків. Так, в провадженні Снятинського районного суду Івано-Франківської області знаходилась справа про позбавлення батьківських прав М. відносно п'ятеро її неповнолітніх дітей. При цьому слід наголосити, що у дітей були різні батьки. Суд розглядав справу як за відсутності відповідачки М. (даних про те, чи отримала вона повідомлення про виклик у суд в справі нема), так і за відсутності батьків дітей.[8] Проте застосування позбавлення батьківських прав як індивідуальний захід відповідальності вимагає з'ясування в судовому процесі того, як відносився до батьківських обов'язків кожен із батьків. Пряма залежність між позбавленням батьківських прав і захистом прав дитини зобов'язує суд, який розглядає позовні вимоги відносно тільки одного з батьків, визначити місцезнаходження другого, його роль в житті та вихованні дитини. У вищезазначеній справі судом не було залучено батьків дітей в якості третіх осіб у розгляді справи, не було з'ясовано, де батьки дітей, яке їх ставлення до дітей, участі їх у вихованні дітей. При з'ясуванні цих питань суд міг прийти до висновку про позбавлення батьківських прав не тільки матері дітей, але й їх батьків. Тому прийняте в даній справі судове рішення не є обґрунтованим. Суд не провів повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин, що мали значення для справи. В судовому розгляді участь приймав лише представник органу опіки та піклування, і вся справа ґрунтувалася лише на висновках цього органу. Судом не було враховано положення про те, що участь батьків (одного з них) в таких справах є обов'язковою, що є однією з особливостей судової процедури позбавлення батьківських прав.

Коли справа визнана підготовленою до розгляду, суддя виносить ухвалу про призначення судового розгляду.

До участі у справі про позбавлення батьківських прав обов'язково залучаються орган опіки та піклування і прокурор.

В ході розгляду справи суд повинен з'ясувати: 1) чи є підстави, передбачені ст.164 СК, для позбавлення батьків батьківських прав; 2) чи є підстави для порушення кримінальної справи щодо батьків; 3) участь у вихованні та розвитку дитини другого з батьків; 4) думку дитини щодо позбавлення батьків батьківських прав; 5) чи стягувалися раніше на користь дитини аліменти; 6) чи є вина батьків, в чому вона проявляється; 7) чи не виявлено у батьків психічного захворювання; 8) чи можлива зміна поведінки батьків, покращення батьками свого відношення до дитини. Так, в судовому процесі за позовом про позбавлення батьківських прав відповідач, бажаючи зберегти дитину, може запевнити суд, що він, наприклад, готовий негайно почати лікування від алкоголізму, наркоманії. В таких випадках є сенс відкласти слухання справи або навіть призупинити її на час необхідний для лікування; 8) питання про можливість передачі дитини другому з батьків. При цьому суд повинен вивчити особу того з батьків, кому передається дитина, її ставлення до дитини, матеріально-побутові та сімейні умови (якщо матір/батько, якій/якому передається дитина має іншу сім'ю, необхідно з'ясувати моральне обличчя другого подружжя).

При розгляді справ про позбавлення батьківських прав неприпустимо укладення мирової угоди, оскільки мирова угода є договором про вирішення спору за волевиявленням сторін – суб'єктів спірного матеріального правовідношення, що є предметом судового провадження. Якщо у справах про позбавлення батьківських прав має місце спір, то він існує не між суб'єктами цивільного судочинства.

Після повного і всебічного з'ясування судом усіх необхідних для правильного вирішення справи обставин, суд приймає рішення. Результатом розгляду позову може бути: відмова в його задоволенні, задоволення позову, відмова в позові про позбавлення батьківських прав і прийняття рішення про

відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав у відповідності зі ст.170 СК.

Задоволення позову, тобто позбавлення відповідача батьківських прав, допускається за наявності у протиправній поведінці батьків вини та неможливості змінити поведінку батьків в кращу сторону. При задоволенні позову суддя повинен керуватися положенням, що позбавлення батьківських прав застосовується відносно до конкретних дітей. Тобто внаслідок негідної поведінки батька/матері щодо конкретної дитини, він/вона позбавляються батьківських прав, як наслідок своєї негідної поведінки.

Відмова в позові про позбавлення батьківських прав супроводжується попередженням суду про недопустимість в подальшому порушення батьками прав дитини. Цей захід носить профілактичний характер. Разом з тим відмова в позові потребує серйозної аргументації, що стосується не тільки прав батька-відповідача, але й інтересів його дітей. Крім того, суду в необхідних випадках доцільно винести ухвалу на адресу органів опіки та піклування з дорученням здійснювати в подальшому контроль за неблагополучною сім'єю. [9, С.206]

Якщо суд приймає рішення про позбавлення батьківських прав, то в рішенні суду повинно бути вказано, кому передається дитина на виховання: другому з батьків, бабі та діду дитини за їхньою заявою, повнолітнім братам та сестрам, іншим родичам, мачусі, вітчиму, на опікування органів опіки та піклування (ст.167 СК). При цьому слід враховувати, що при передачі дитини на опікування органів опіки та піклування (ч.5 ст.167 СК) суду не слід вирішувати питання про те, як повинна бути визначена цим органом доля дитини (направлення в дитячу установу, школу-інтернат, призначення піклувальника тощо), оскільки вибір способу влаштування дитини відноситься до компетенції цього органу.

Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину (ч.2 ст.166 СК) та питання щодо захисту житлових прав дитини (ст.167 СК).

Крім того, на наш погляд, при задоволенні позову про позбавлення батьківських прав, суд повинен вирішувати питання про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю дитини внаслідок вчинення батьками протиправних дій у вигляді жорстокого поводження з дітьми, ухилення від виконання батьківських обов'язків, вчинення злочину проти життя та здоров'я дитини.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України. – К., 2003.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року – К.: Атіка, 2002.
3. Нечаева А.М. Семейный кодекс РФ. Комментарий. – М.: Изд.Бек, 1996.
4. Пергамент А.И. Основы законодательства о браке и семье. – М.: Знание, 1969.
5. Викут М.А.Круг лиц, участвующих в деле о лишении родительских прав// Советская юстиция. – 1987. - № 6. – С.10-11.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року – К.: Атіка, 2003.
7. Червяков К.К. Установление и прекращение родительских прав и обязанностей. – М.: “Юридическая литература”, 1975.
8. Снятинський районний суд Івано-Франківської області. 2003 рік. Справа №2-1560.
9. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации/ Отв.ред. И.М.Кузнецова. – М.: Издательство БЕК, 1996